

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2022): 127-155

Dinlerde Kurtarıcı Düşüncesini İfade Eden Kavramlar Üzerine Bir İnceleme

"An Investigation on Concepts Referring to the Saviour Thought in Religions"

Muhammed Cihat Oruç

Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Res. Assist., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology,
Department of Kalam and History of Islamic Sects
Manisa/Turkey

e-mail: muhammed.oruc@cbu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0425-2865>

DOI: 10.33718/tid.1145173

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Temmuz / July 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Ekim / October 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Muhammed Cihat Oruç, "Dinlerde Kurtarıcı Düşüncesini İfade Eden Kavramlar Üzerine Bir İnceleme", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Güz 2022): 127-155

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Dinlerde Kurtarıcı Düşüncesini İfade Eden Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*

Öz

Kurtarıcı beklentisi, hemen hemen bütün din ve kültürlerde farklı isim ve özelliklerle olsa da aynı amaca yönelik olarak yer alan müşterek bir düşünce tarzıdır. Bu düşünce; birçok dinin ana unsurlarından biri olup, çeşitli din, mitolojik anlatı ve kültürlerde oldukça güçlü bir inanç konusunu oluşturmaktadır. Dinlerde ortak bir fenomen olarak yer alan kurtarıcı düşüncesi, her dinsel gelenekte aralarında etimolojik bir birlik olmayan farklı kelime ve kavramlar ile ifade edilmektedir. Bu çalışma, çeşitli dinlerde görülen kurtarıcı beklentisini karşılayan kavramların etimolojik kökenlerini araştırarak aralarındaki anlamsal bağ, benzerlik ve farklılıklar üzerinde değerlendirmeler ve karşılaştırmalar yapmayı amaç edinmiştir. Ancak tüm dinleri ele almak makalenin sınırlarını aşacağından bu çalışma, Hinduizm, Budizm, Zerdüştilik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam olmak üzere altı dinde yer alan kurtarıcı düşüncesine odaklanmaktadır. Bu dinlerin eskatolojik fikirleri bağlamında kurtarıcı beklentilerini ifade eden kavramlar hakkında kutsal metin ve tarihsel kaynaklar kullanılarak etimolojik kavramsal ve anlamsal benzerlik ile farklılıkları ortaya konularak bütüncül bir çalışma sunulmak istenmektedir. Bu şekilde dinler ve kültürler arası kurtarıcı fikrini karşılayan kavramlar üzerine bir analiz sunularak bu fenomenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi, Kurtarıcı, Saoshyant, Mesih, Mehdi.*

An Investigation On Concepts Referring To The Saviour Thought In Religions

Abstract

The expectation of a saviour is a common way of thinking for the same purpose in almost all religions and cultures, even if different names and features are expressed. This idea is one of the main elements of many religions and constitutes a very strong belief subject in various religions, mythological narratives and cultures. The idea of the saviour, which is a common phenomenon in religions, is expressed in religious traditions with different words and terms that do not have an etymological unity. This study aims to investigate the etymological origins of the terms expressing the expectation of the saviour seen in various religions, to make evaluations on the semantic link between them, to point out the similarities and differences, to establish relationships and carry out the comparisons. However, since it would be beyond the scope of the article to consider all religions, this study focuses on the saviour thought in six religions: Hinduism, Buddhism, Zoroastrianism, Judaism, Christianity and Islam. In the context of the eschatological ideas of these religions, it is desired to present a holistic view by revealing the etymological conceptual and semantic similarities and differences by using the holy writings and historical sources about the terms that express the saviour's expectations. In this way, it is hoped to contribute to a better understanding by presenting an analysis of the terms that express the saviour belief between religions and cultures.

Keywords: *Kelam and History of Islamic Sects, Saviour, Saoshyant, Messiah, Mahdi.*

* Bu çalışma, TÜBİTAK "2214/A-Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı" kapsamında Rice University'de gerçekleştirilen çalışmalar esnasında hazırlanmıştır. Çalışmayı okuyup fikir ve önerileriyle önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi İsmail Akkoyunlu, Arş. Gör. Mehmet Can Nişli, Arş. Gör. Mine Demirbilek ve Hüseyin Akdemir'e teşekkür ederim.

Giriş

Din ve toplumların ortak bir inancı, ümidi ve kurtuluş ideali olan kurtarıcı düşüncesinin insanların zihnine ne zaman yerleştiğini tam olarak tespit etmek pek kolay görünmemektedir.¹ Bu konuda çeşitli teoriler ileri sürülmekle birlikte, zulüm altındaki insan veya toplumların kendilerini bu zor durumdan çıkaracak bir kurtarıcı beklemesi psikolojik açıdan tabii bir eğilimdir. Buradan yola çıkarak, bu beklentiği insanoğlunun varlığından beri onunla yaşamakta olan bir ümit kaynağı olarak değerlendirmek mümkündür.

İnsanların bir kurtarıcı beklemelerinin temelinde; psikolojik, sosyolojik, dini ve siyasi etkenler bulunmaktadır. İnsanlar eski çağlardan bu yana kendilerini kurtaracak olağanüstü güçlere sahip yol göstericileri beklemişlerdir. Tarih boyunca sıkıntılar yaşayan ve çaresiz kalan, ihtiyaçlarını yeterli biçimde karşılayamayan toplumların kendilerine yaşama ümidi ve mücadele azmi sağlayacak bir kurtarıcıya umut bağladıkları görülmüştür. Bu beklenti, farklı din ve kültürlerde bazen belli bir kral, bir kahraman, siyasî bir önder tipi bazen de bir peygamber veya dini bir liderin ortaya çıkmasıyla gerçekleşeceği şeklinde gelişmiştir.² Bu anlamda neredeyse tüm beşerî veya ilahi kaynaklı dini gelenek, kültür ve toplumlarda bir kurtarıcı fikrinin bulunduğu ve bu düşüncenin bir nevi evrensel bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

Akademik çevrelerde, her dinde yer alan kurtarıcı beklentisini ele alan ayrı ayrı yapılmış çok sayıda bilimsel çalışmanın mevcut olduğu malumdur. Kurtarıcı inancının ortaya çıkış sebepleri, tarihsel gelişim süreci, bulunduğu dini gelenek veya kültürdeki önemi, insan üzerindeki etki ve neticeleri mevzunun geniş çerçevesini oluşturan hususların bir kısmı olarak verilebilir. Aynı şekilde bu inanç veya olguya ilişkin kavramların anlam alanı, süreç içerisinde kavramların içeriğindeki değişimleri, farklı tezahürleri, günümüze etkileri de konunun diğer yönleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kurtarıcı inancının oldukça geniş bir konu alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu çalışmanın sınırları, dinlerde kurtarıcı düşüncesini karşılayan kavramların etimolojik ve terimsel anlamları olarak belirlenmiştir. Kavramların tarihsel süreçte

1 Bu konuda bazı değerlendirmeler için bk. Topaloğlu, "Şia'da Mehdi İnancının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi", 111.

2 Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, 73.

uğradıkları anlam değişimleri (anlam kaymaları, anlam daralmaları ve anlam genişlemeleri) de araştırmanın sınırlarını zorlayacağı için amacın dışında tutulmuştur. Daha çok “Kurtarıcıyı ifade eden kavramların etimolojik kökenlerinin anlamları arasında bir ilişki veya benzerlik söz konusu mu? Özel seçilmiş bir kavram olarak kurtarıcıyı ifade etmesi bakımından ne derece önem arz etmektedir? Kutsal metinlerde hangi anlamlarda nasıl kullanılmaktadır? Bu kavramlar arasında anlamsal bir bağ kurulabilir mi?” gibi sorulara cevap aranacaktır. Öncelenen hedef, kavramların etimolojik anlam çerçevelerini belirleyerek kavram analizi yapmak; bu şekilde kurtarıcı kavramlarının sağlıklı anlaşılmasına katkıda bulunmak olacaktır.

Kurtarıcı beklentisinin merkezindeki figürlerin her din ve kültürde farklı kavram ve isimlerle ifade edildiğini belirtmek gerekir. Birçok toplumda izleri görülen bu kurtarıcı karakter için Kuzey Amerika yerli halklarından Aztekler “Quetzalcoatl”, Mayalar “Kukulcan”, Perulular “Viarcorcha”, Algonkinler “Heilbringer”, Eski Mısırlılar “Ameni”, Sabiiler “Praşai Şiva”, Budistler “Maitreya”, Hindular “Kalki”, Mecusiler “Saoşyant”, Yahudi ve Hıristiyanlar “Mesih”, Müslümanlar ise “Mehdi” kavramını kullanmaktadır.³ Bazı krallar ve hükümdarlara da kurtarıcı gözüyle bakıldığı kaydedilmektedir. Habeşistan Hıristiyanları, kralları olan Theodor’un; Moğollar Cengiz Han’ın kurtarıcı olarak tekrar döneceğini ileri sürmüşlerdir.⁴ Bu kurtarıcılar dışında çeşitli mitolojilerde de kurtarıcı kahramanlar görmektediriz. Bu minvalde Antik Mısır mitolojisinde “Osiris”, Yunan’da “Dionysos”, Roma’da “Mithra”, Hitit mitolojisinde “Telepinu”, Suriye/Akad mitolojisinde “Dumuzi/Tammuz”, Babil’de “Marduk”, Kenan-Ugarit mitolojisinde “Baal”, kültürel kimlikleri olan bazı mitolojik kurtarıcı figürlerdir. Görüldüğü üzere kurtarıcı düşüncesinin yer aldığı birçok inanç sistemi ve mitolojik anlatım bulunmaktadır. Bununla birlikte tarihi süreç içinde varlığını sürdürerek günümüze kadar gelen, kutsal metinleri bize ulaşan ve bir kurtarıcı beklentisi fikrine sahip altı din ve bu dinlerdeki kurtarıcı kavramları mercek altına alınacaktır. Bu bağlamda Hinduizm, Budizm, Zerdüştlük, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerindeki kurtarıcı düşüncesini karşılayan kavramlar incelenecektir. Bu dinlerin kutsal metinlerinde, kurtarıcı anlamında Hinduizm’de “Kalki”; Budizm’de “Maitreya”, Zerdüştlük’te “Saoşyant”, Yahudilik ile Hıristiyanlık’ta “Mesih” ve

3 Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi ve Mesih Tasavvuru*, 16-21.

4 Hasan, *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm*, 43.

İslam'da "Mehdi" kavramları kullanılmaktadır. Çalışmada bu kurtarıcı figürleri karşılayan isimlerin taşıdıkları kök anlamlar, kullanıldıkları bağlam içerisindeki anlamları ortaya konularak aralarındaki anlamsal bağ üzerine değerlendirmeler yapılacaktır.

Araştırmada dinler tarihinin temel metodu olan, karşılaştırma metodu kullanılarak mesiyani kavramlar arasında benzerlikler, farklılıklar ve bazı ortak noktalara dikkat çekilecektir. Karşılaştırma yapılırken eleştirel ve yargılayıcı bir üslup kullanılmaktan kaçınılacak; her dinsel geleneğin kurtuluş düşüncesi kendi özgün yapısı bağlamında ele alınacaktır. Yine betimleyici (deskriptif) yöntemle dinlerin kutsal metinleri ve tarihsel kaynaklarda konuya dair bilgiler objektif olarak ortaya konularak değerlendirilecektir. Konu, literatür değerlendirilmesi neticesinde elde edilen veriler bağlamında tasvir ve tahlil yöntemleriyle mukayeseli bir biçimde ele alınacaktır.

1. Hinduizm'de Beklenen Kurtarıcı: Kalki

"...Kali çağının kapanışı yaklaştığında, Brahma karakterinde kendi ruhsal doğasıyla var olan o ilahi varlığın bir kısmı, başlangıç ve sonu ve her şeyi kavrayan, yeryüzüne inecek. O, Kalki olarak, Sambhala köyünün seçkin bir Brahmanı olan Vishnuyasas ailesinde, sekiz insanüstü yeti ile donatılmış olarak doğacak. Karşı konulmaz gücüyle, tüm barbarları ve hırsızları ve zihnini adaletsizliğe adanmış olan herkesi yok edecektir. O zaman yeryüzünde doğruluğu yeniden kuracaktır ve Kali çağının sonunda yaşayanların zihinleri uyanacak ve kristal kadar berrak olacak..."⁵

Günümüzde yaşayan ve Hint Yarımadasında en fazla mensubu bulunan Hinduizm'de beklenen, geleceğine inanılan kurtarıcıya *Kalki* adı verilmektedir.⁶ Kalkin veya Kalkih olarak da telaffuz edilen Kalki kelimesi, Hindologlara göre Arya dilindeki "*kirli, pislik, leke, kulak kiri*" veya "*safsızlık, anlamsızlık, yalan, ikiyüzlülük, aldatma*" anlamına gelen "*kalka*" kelimesinden türemiş olmalıdır. Bu kirlenme veya kirletme "*günah, günah işleme*" anlamlarını da ihtiva etmektedir.⁷ Bu anlama yönelik olarak Kalki, Hint dini düşüncesinde günahları yok eden, pislikleri temizleyen,

5 *Vişnu Purana*, 4/24.

6 *Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü*, 272.

7 *Williams, A Sanskrit-English Dictionary*, 262.

kötülüğe son veren ve iyiliği tesis eden anlamında Vişnu'nun ahir zamanda ortaya çıkacak son avatarası için kullanılmaktadır.⁸ Dünyanın kirlerini, günahlarını temizleyecek bir figür anlamında kullanılmasının dışında Kalki'nin, Vişnu'nun diğer avataraları Rama, Krişna gibi tarihi bir isim de olabileceğini ifade edenler bulunmaktadır.⁹ Kalki'nin tanımlanmasında geçen Avatara kelimesi ise, Hint dini düşünce ve mitolojisinde kullanılan bir kavramdır. Sanskritçe "iniş, gitmek, atlamak, süzölmek" anlamına gelen Avatara, Hinduizm'e göre bir Tanrının zaman zaman çeşitli nedenlerle insan veya hayvan gibi dünyevi bir varlık suretinle bedenleşerek yeryüzüne inmesini ifade eder. Özellikle Vişnu'nun on farklı varlık formunda bedenleşmesini ifade etmek için kullanılır.¹⁰

Hint Tanrısı Vişnu'nun gelecekteki onuncu¹¹ ve son avatarası olan Kalki, geleneksel Hindu düşüncesinde, beyaz bir ata binmiş, elinde alevli bir kılıç kavrayan bir savaşçı olarak tasvir edilmiştir.¹² Hint dini düşünce ve kültüründe henüz ortaya çıkmamış tek avatar Kalki, şu an içinde bulunulan, dünyanın dört çağının son ve en kötü çağı, kötülüğün ve düzensizliğin zirveye ulaştığı, felaket, hastalık, yorgunluk ve sıkıntı, açlık ve korkuların arttığı karanlık dönem olarak nitelendirilen *Kali Yuga'nın*¹³ sonlarına doğru kurtarıcı Kalki, bu kötülük ve düzensizliğe karşı mücadele etmek üzere gelecektir. Hint eskatolojisinde Kalki, kötülük çağı *Kali Yuga'nın* sonunu getirecek ve yeni bir altın çağın başlangıcını müjdeleyecek mesihçi figürdür. O, dünyanın düzeninin bozulduğu bir zamanda gelip kötülükleri yok edecek, dünyayı kötülüklerden arındıracak ve hakikat çağı

8 Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnanç*, 238; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 272.

9 Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi ve Mesih Tasavvuru*, 18.

10 Bk. Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 99; Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, 35; Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, 43; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 268; Hammerton - Arthur, *Dünya Dinleri Sözlüğü*, 80.

11 Tanrı Vişnu'nun on avatarası sırasıyla şu şekildedir. Balık (Matsya), Kaplumbağa (Kurma), Yaban Domuzu (Varaha), İnsan-Aslan (Narasimha), Cüce (Vamana), Baltalı Rama (Paraşurama), Rama, Krişna, Buda ve Kalki. Bunlar hakkında geniş bilgi için Bk. Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, 168-171; Matchett, *Krsna: Lord or Avatara*, 8; Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnanç*, 107-151.

12 Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 262; Lochtefeld, *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, 338.

13 Hinduizm'in zaman anlayışında, her biri yuga adı verilen dört evre bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Krita, Treta, Dvapara ve Kaliyuga olarak isimlendirilir. Bk. Klostermaier, *A Concise Encyclopedia Of Hinduism*, 93; Renou, *Religions of Ancient India*, 74; Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, 396.

Krita Yuga'yı başlatarak saf dini yeniden tesis edecektir.¹⁴

2. Budizm'de Beklenen Kurtarıcı: Maitreya

"... dünyada Metteya (Maitreya) adında bir Yüce Olan ortaya çıkacak. O, bir Arahant, Tamamen Uyanmış, bilgelik ve iyilik bakımından zengin, mutlu, dünyaların bilgisi ile, yönlendirilmek isteyen ölümlüler için eşsiz bir rehber, Tanrılar ve insanlar için bir öğretmen, Yüce Olan, hatta bir Buda olacaktır..."¹⁵

Hint kökenli dinlerden biri olan Budizm'de kurtarıcıyı ifade etmek için *Maitreya* (*Maytreya*) kelimesi kullanılır. Bu kelime Hindistan'ın eski dili Sanskritçe'de "*dostluk, sevgi, sevimli, şefkat, samimiyet*" anlamlarına gelen *Maitri* (*Maytri*) kelimesinden türetilmiştir.¹⁶ Maitreya kelimesi ise "*arkadaş canlısı, sıcakkanlı, yardımsever*" anlamlarına gelmektedir.¹⁷ Budist geleneğine göre, Maitreya gelecekte ortaya çıkacak ve saf Dharma'yı¹⁸ öğretecek bir Bodhisattva'dır. Budizm'de çok yaygın kullanılan, anlamı Sanskritçe'de "*varlığı ya da özü aydınlanma olan*" *Bodhisattva* terimi, insan ancak insanüstü vasıflara sahip olan, önceden kurtuluşa erbilme gücüne sahip oldukları halde tüm insanlığı kurtarmayı önceleyen, zor zamanlarda insanlara en çok koşan ideal simalar ve azizler için kullanılır.¹⁹ Bodhisattva, bir anlamda yeniden dünyaya gelerek evrensel mer-

14 Mackenzie, *Indian Myth and Legend*, 107-108, 137; Krita Yuga için bk. Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, 396.

15 *Digha Nikaya*, 3/76.

16 Tekin, *Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya*, 192; Horner, *The Minor anthologies of the Pali Canon*, 97.

17 Soothill - Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, 292, 353.

18 Hint dinlerinin ortak kavramlarından biri olarak kullanılan Dharma (Pali, Dhamma) etimolojik olarak taşımak veya desteklemek anlamına gelen Sanskritçe *dhr* kökünden türetilmiştir. Hem fiziksel hem de ahlaki alanlarda evrenin işleyişini destekleyen doğal düzen veya evrensel yasa anlamında kullanılır. İkinci bir anlamı Budist öğretilerin bütünüdür ifade eder, çünkü bunların, bireylerin onunla uyum içinde yaşayabilmeleri için temeldeki evrensel yasayı doğru bir şekilde tanımladığı ve açıkladığı düşünülür. Bk. Keown, *A Dictionary of Buddhism*, 74; Türkçe'de Dharma 'düzenleyen, bir arada tutan, görev, hak, adalet, ahlak, hukuk, erdem, din, iyi eylemler' gibi çeşitli kelimeler ile açıklanabilir. Budizm dini düşüncesinde Buda'nın ortaya koyduğu prensiplere göre kurtuluş doktrinini temsil etmektedir. Geniş bilgi için bk. Masatoğlu, "Dharma Kavramı ve Purusharthalar", 195-208.

19 Bk. Ruben, *Buddhizm Tarihi*, 126; Monier, *A Sanskrit-English Dictionary*, 734; Bodhisattva hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Suzuki, *Outlines of Mahayana Buddhism*, 277-331; Dayal, "Bodhisattva", 155-156; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 205.

hamet ilkesini temsil eden bir dünya kurtarıcısı olarak ifade edilebilir.²⁰ Budizm’de sayısız bodhisattva bulunmakta ve Maitreya da onlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Hindistan’da ortaya çıkan Budizm, zaman içinde Çin, Kore, Japonya ve daha birçok Asya ülkesine yayılmıştır. Budizm eskatolojisinde gelecekte beklenen kurtarıcı olarak kabul edilen Maitreya, bu ülkelerde çeşitli dillerde farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Çin Budizm’inde kurtarıcı Maitreya için kaynaklarda *Mi-lo-fo* kelimesi geçmektedir.²¹ Bazı kaynaklarda da Maitreya, Çince’de evrensel sevgi, yardımseverlik, sevgi dolu ve şefkat anlamına gelen *Tz’u-Shih* olarak tanımlanır.²² Japonca’da Maitreya, *Miroku* kelimesi ile ifade edilmekte ve bir tür dünyevi cennet anlamına gelmektedir.²³ Bunların dışında kurtarıcı anlamında Maitreya için kaynaklarda Korece *Miruk*,²⁴ Pali dilinde *Metteya*²⁵, Moğolca *Maidari* ve Tibetçe *Byams-pa / Jam-pa* veya *Cham-pa-* (kibar ve sevgi dolu)²⁶ olarak geçmektedir.

İsmi bölgeden bölgeye veya gelenekten geleneğe değişmekle birlikte Maitreya tüm Budistler için gelecekte barış ve adalet çağını getirecek bir umudun temsilcisi, varlıkları kurtuluşa götürmek için muazzam güçlere, bilgelik ve sonsuz merhamete sahip, aydınlanmış bir varlık olarak kabul edilmiştir.²⁷ Ayrıca Maitreya, Budist toplumlar için sadece bir kurtarıcıyı ifade etmez; o adaletin koruyucusu, düzen veya siyaset için bir güç, şefkatli bir yoldaş- kurtarıcı-, şimdiye kadar ve gelecek için daima bir umut kaynağı olarak kabul edilmektedir.²⁸ Geleceğin Buda’sı olan Maitreya, şu an ‘neşeli yer’ anlamına gelen dünyanın cenneti Tuşita cennetinde

20 Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, 170.

21 Parrinder, *World Religions*, 348; Çin’de Mesihçi figür Maitreya hakkında bk. Overmyer, *Folk Buddhist Religion*, Naguin, *Millenarian Rebellion in China*. 1976.

22 Hsiao, *Two Images of Maitreya*, 21.

23 Earhart, *Mount Fuji*, 38; Parrinder, *World Religions*, 366; Miroku konusunda ayrıntılı bilgi için Bk. Collcutt, “Mt. Fuji as The Realm of Miroku”, 248-69; Şinasi Gündüz’ün *Din ve İnanç Sözlüğü* eserinde Miroko, Şintoizm’in ahir zamanda beklenen kurtarıcısı, mehdisi şeklinde tanımlanmıştır. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 342.

24 Buswell- Lopez, *The Princeton Dictionary of Buddhism*, 517.

25 Bk. Nattier, “Buddha (s)”, 1/73; Oldenberg, *Buddha*, 142.

26 Waddell, *The Buddhism of Tibet or Lamaism*, 351, 355.

27 Nadeau, *Asian Religions*, 183-184; Kitagawa, *On Understanding Japanese Religion*, 233.

28 Hsiao, *Two Images of Maitreya*, 19.

ikamet etmektedir.²⁹

3. Zerdüştilik (Mecusilik)'te Beklenen Kurtarıcı: Saoşyant

“... ki onun adı muzaffer Saoşyant olacak ve onun adı Astvat-ereta olacak. O Saoşyant (hayırsever olan) olacak, çünkü tüm bedensel dünyaya fayda sağlayacaktır; Astvat-ereta olacak (ki o bedensel yaratıkları ayağa kaldıracak), çünkü bedene ve yaşama sahip olan bir varlık olarak Druj’a karşı koyacaktır...”³⁰

Kurtarıcı inancı, İran’ın en eski dinlerinden biri olan Zerdüştilik’te de görülmektedir. Zerdüştilik’te kurtarıcı karakter olarak *Saoşyant* kelimesi ön plana çıkmaktadır. Avestâ dilinde gelecek zaman kipinde “*enerji vermek, güçlü olmak*” anlamında *sū*³¹ veya *fayda* anlamına gelen “*savah*” kökünden türeyen³² Saoşyant veya Saoşians kelimesi; *güçlü olacak kişi, iyiliksever olan*,³³ *hayırsever, güçlendirici, fayda sağlamak için yola çıkan*,³⁴ *fayda veren veya yarar sağlayan*³⁵ anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise, Zerdüş eskatolojisinde ahir zamanda geleceğine, yeryüzünde ilahi adaleti hâkim kılacağına inanılan, Zerdüş soyundan bir kurtarıcı, bir hükümdar anlamında kullanılmaktadır.³⁶ Saoşyant dışında kurtarıcı anlamında geç dönem Avesta, Pehlevi metinleri, İran mitolojisi ve bazı çağdaş kaynaklarda farklı isimlerin de kullanıldığı görülmektedir. *Verethraja* (Muzaffer), *Astutuat Ereta* (Doğruluk), *Mithra*, *Peşûten* (cesur, sağlam, yiğit), *Şah-ı Behram*, *Behram Varjawandi* (muzaffer mucize işçisi) gibi isimler kurtarıcı anlamında yaygın kullanıma sahiptir.³⁷ Ancak Saoşyant (Saoshyanta / Sosyant / sôshyâns / sôshâns), Zerdüş eskatoloji düşüncesinin merkezinde kıyamet kopmadan önce gelecek, tüm dünyayı yeniden canlandıracak en önemli kurtarıcı olarak yer almaktadır.³⁸

29 Waddell, *The Buddhism of Tibet or Lamaism*, 86.

30 *Yešt*, 13/129.

31 Rose, *Zoroastrianism*, 23.

32 Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 234; Lommel, *Die Religion Zarathustras*, 226.

33 *Yešt*, 13/129.

34 Humbach – Ichaporia, *Zamyad Yasht*, 97.

35 Boyce, *Zoroastrians*, 42.

36 Sarıkçioğlu, *Dinlerde Mehdi ve Mesih*, 20.

37 Bk. Moazami, *Millennialism*, 10; Sular, *Modern İran’da Zerdüştiler*, 140; Sarıtoprak, *İslam İnançları Açısından Nüzul-i İsa Meselesi*, 6; Rose, *Zoroastrianism*, 174.

38 Muller, *The Sacred Books of the East*, 14; Sarbatoare, *Messianic Ideas*, 11.

Dinler ve Mezhepler Tarihi klasik kaynaklarından Şehristânî'nin (ö. 548/1153) "*el-Milel ve'n-nihal*"inde Zerdüştilik'te beklenen ahir zaman kurtarıcısı için Eşizrika kelimesi kullanılır.

"Alim Kişi anlamına gelen Eşizrika, ahir zamanda ortaya çıkacak ve yeryüzünü din ve adaletle dolduracaktır. Davetine karışan ve işlerini ifsat etmeye çalışan Betyare adında birine galip gelecek, zulme son verip adaleti canlandıracaktır. Değiştirilmiş düzeni eski haline getirecek, işleri kolaylaştıracak, din ve hakka yardım edecek, bütün hükümdarlar ona boyun eğecektir. Onun zamanında, huzur ve güven hâkim olacak, fitne ve sıkıntılar ortadan kaldırılacaktır."³⁹

Şehristânî'nin burada bahsettiği karakterin Zerdüştilik'teki kurtarıcı Saoşyant olduğu düşünülebilir.

Saoşyant kavram olarak Gathalar'da altı kez geçmektedir. Tekil bir kullanım söz konusu olduğunda Zerdüştilikle ilişkilendirilen bir anlam çerçevesinde; çoğul kullanımlarda ise geleceğe yönelik zulüm ve şiddet güçlerine karşı çıkan kurtarıcı hayırsever anlamında geniş bir kavram olarak yorumlanmıştır. Bu geleceğe dönük kullanımı, Gathalar'da eskatolojik bir anlama işaret etmekte, tüm maddi dünyaya fayda sağlayacak ve kötülüğü ortadan kaldıracak kurtarıcı figürü ifade etmektedir.⁴⁰ Zerdüş geleneğine göre Zerdüş'ün ardından üç büyük Saoşyant gelecektir. Zerdüş zaman tasavvurunda dünya için her biri üç bin yıldan oluşan dört dönem halinde toplam on iki bin yıllık bir süre belirlenmiştir. Son üç bin yıllık bölümdeki her bin yılın başında bir kurtarıcı gelecektir. Bu üç kurtarıcının isimleri *Uşîdarbâmî*, *Uşîdarmâh* ve *Saoşyânt* olarak geçmektedir. Avesta'da bu kurtarıcılar her zaman iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel düsturuna uyan kimseler⁴¹ olarak nitelendirilmektedir.

"Biz kutsal Hûşîder'in Fravaşi'sine tapıyoruz; biz kutsal Hûşîdermâh'ın Fravaşi'sine tapıyoruz; biz kutsal Astvat-Eretâ'in Fravaşi'sine tapıyoruz; ki onun adı muzaffer Saoşyant olacak ve onun adı Astvat-Eretâ olacak. O Saoşyant (hayırsever) olacak, çünkü onun tüm bedensel dünyaya yararı dokunacak..."⁴²

39 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 208.

40 Rose, *Zoroastrianism*, 23.

41 Yesnâ, 48/12.

42 Yeşt, 13/128-129.

Zerdüştilik'te Saoşyant devrinden önce kozmik evren kaotik hale gelecek, her şey altüst olacaktır. Güneş, ay ve yıldızlar parlamayacak, insanlar birbirlerine saygı göstermeyecek ve toplumun temelleri tehlikeye girecektir. Sonra kötülüklerle mücadele etmek ve adaleti yaymak üzere kurtarıcılar gelecektir. Daha sonra, son kurtarıcı Zerdüş'tün üç oğlunun sonuncusu, mükemmel kurtarıcı Saoşyant doğacaktır.⁴³ Saoşyant'ın gelmesi ile dünya lekelerden, kötülüklerden temizlenecek⁴⁴ ve yeniden diriliş gerçekleşecektir.⁴⁵ O dünyaya egemen olarak yeryüzünü kötülük güçlerinden temizleyecek, Zerdüş'tün tebliğini yenileyecek, dünya Zerdüş inananları ile dolacaktır.⁴⁶ Bu durum Zerdüştilik'in kutsal kitabı Yesna'da "Saoşyantlar olarak druy'u (yalan, fesad) ortadan kaldıracğıız. Onu dünyanın yedi bucağından sileceğıiz."⁴⁷ şeklinde geçmektedir.

4. Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Beklenen Kurtarıcı: Mesih

"Gelecekte, Mesih kral ortaya çıkacak ve Davut hanedanlığını yenileyerek ilk egemenliğine geri döndürecek. O, Kutsal Tapınağı inşa edecek ve dağılmış olan İsrailoğullarını bir araya getirecek..."⁴⁸

"Bu arada kutsanmış umudumuzun gerçekleşmesini, Yüce Tanrı ve kurtarıcımız olan İsa Mesih'in görkemli bir şekilde ortaya çıkışını bekliyoruz. Mesih bizi her türlü kötülükten kurtarmak ve kendisi için doğruyu yapmaya hevesli bir halk yetiştirmek üzere kendini bizim için feda etti."⁴⁹

Yahudilik ve Hıristiyanlıkta kurtarıcı fikrini Mesih kelimesi karşılamaktadır. İbranice tam karşılığı "*Ha-Mašhiah*" (ha-melekh) olan bu terim⁵⁰; genellikle bir kral veya peygamber olan "*yağ sürülmüş, yani yağla mesh etmek suretiyle bir işe hasredilmiş, dini bir vazifeyi yerine getirmeye uygun hale getirilmiş, dini bir görevle seçilmiş, Tanrı tarafından kutsanmış*

43 Moazami, *Millennialism*, 10.

44 Philip, *Myths and Legends Explained*, 21.

45 Leeming, *A Dictionary of Asian Mythology*, 149.

46 Hacaloğlu, *Zerdüş't Ahura Mazda*, 64-65; Saoşyant döneminde dünyanın yenilenmesi, kötülüklerin yok olup iyiliklerin yaygınlaşması ve diğer gelişmeler için bk. Zamyad Yašt, 89-96.

47 Yesnâ, 61/5.

48 Mişna Tora- Sefer Shoftim, *Hilchot Melachim*, 11/1.

49 Pavlus'un Titus'a Mektubu, 2/13-14.

50 Ginsberg, "Messiah", 14/110.

bir kişi” anlamına gelmektedir.⁵¹ Bu kavramın asıl kökeni Babil Talmudu ve Midraş literatüründe geçtiği şekliyle “Meshiha - Mashiah”dır ve Aramca bir kelimedir.⁵² Yunanca’da “yağlanmış, kutsanmış, takdis edilmiş” anlamına gelen “Christos” kelimesine denk gelmektedir.⁵³ Arapça’ya Aramice ve İbranice’den⁵⁴ Mesih (Me-sa-ha) olarak geçen bu kelime Arapça’da “el sürmek, elle sıvazlamak, yağla mesh etmek, bir şeyi bir şeyin üstüne düz bir şekilde yaymak, eli bir şey üzerinde gezdirmek ve bir şeyden ondaki eseri gidermek, günahlardan arınmış, güzel yüzlü, doğru söyleyen, çok seyahat eden, ölçmek, silmek, tek gözlü...”⁵⁵ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Mesih kelimesi terim olarak ise, Tanrı tarafından zamanı geldiğinde (dünyanın sonuna doğru) yeryüzüne gönderilecek, zulüm ve haksızlıklarla dolmuş düzeni adalet ile yeniden tesis edecek, dünya hakimiyetini altına alarak dünyaya sevgi ve huzur getirecek ve tüm insanlığa doğru yolu göstererek insanların kurtuluşuna vesile olacak temsilci veya dini lider şeklinde tanımlanabilecek özel bir anlam ifade etmektedir.⁵⁶

Mesih kelimesi, Yahudilik ve Hristiyanlık’ta beklenen kurtarıcıya verilen isim veya sıfat olarak vazgeçilmez inançlar arasında yer almaktadır.⁵⁷ Mesih, Eski Ahit içerisinde Tevrat’ta dört, Neviim’de yirmi ve Ketuvim’de on dört olmak üzere toplam otuz sekiz defa geçmektedir. Ancak bu kullanımlar, eskatolojik anlamda bir kurtarıcıyı değil; daha çok kelimenin sözcük anlamı doğrultusunda yağlanmış, kutsanmış ve özel seçilmiş kişiyi ifade etmektedir.⁵⁸ Yahudilikte “Mesih” tabiri başlangıçta Tanrı’nın hizmetinde yağlanmış, özel bir kuvvetle ve görevle teçhiz edilmiş bir kralın dünyada doğruluğu hâkim kılacağına inanılan⁵⁹ kral veya büyük kâhinleri belirtmek için kullanılmıştır.⁶⁰ Kelime kralların başının yağlanması için kullanılan bir tabir olup bir nevi kralın Tanrıdan kut alması ve onun adına

51 Waardenburg, “Mesih”, 29/306; Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 67.

52 Buttenwieser, “Messiah”, 8/505.

53 Emmet, “Messiah”, 8/572.

54 Wensinck, “Mesih”, 8/124.

55 Bk. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 2/593; Cevheri, *es-Sıhah*, 405-406.

56 Baybal, *İbrahimi Dinlerde Mesih’in Dönüşü*, 28.

57 Wensinck, “Mesih”, 8/124.

58 Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 67.

59 Canatan, “Dinlerin Gelecek Tasarımı”, 34.

60 1 Sam. 10:1; 2:10; 1 Kr. 19:15-16; 2. Kr. 9:3.

İsrail halkını yönetmesi anlamına gelmektedir. Tanah'taki bu kullanımların ahir zaman kurtarıcısı anlamı yoktur.⁶¹ Daha sonra krallar dışında Tanrı tarafından kutsal bir rol için seçilen peygamberler,⁶² rahipler⁶³ için de kullanılmaya başlanmıştır. Bütün bu ifadelerden 'Mesih' kelimesinin ilk başlarda Tanrı ile yakından ilgisi olan önemli kişiler için kullanıldığı sonucu çıkmaktadır.

Tanrı ile yapılan ahitleşmeden itibaren bazı peygamberler, krallar ve önemli kişiler için kullanılan Mesih sözcüğü, İsrail krallığını yeniden inşa etmesi ve insanları bütün kötülüklerden kurtarması için beklenen eskatolojik kral anlamında kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁴ Bu bağlamda; Saul, Davud, Süleyman ve umumi olarak diğer İsrail kralları için Mesih kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz.⁶⁵ Peygamberlerin kitaplarında Davud ve diğer İsrail krallarını işaret eden kurtarıcı imgeleri ve kurtuluş olgusu bulunmaktadır. Bu imgeler genellikle sürgünün son bulup diasporadan yeniden kutsal topraklara dönüleceği, Davut soyundan mesh edilmiş bir kralın kendilerini yöneteceği ve Tanrı Krallığının yeniden inşa edileceğinin müjdesine yöneliktir.⁶⁶ Özellikle Hezekiel ve Zekeriya gibi peygamberlere atfedilen kitapların birçoğu kurtuluş ümidinin tam merkezine kutsanmış bir kralı, Mesih'i yerleştirmiştir. Eskatolojik anlamda Yahudiler tarafından Tanrı'nın kendilerini kurtarmak, Süleyman tapınağını yeniden inşa etmek ve Yahudi devletini yeniden kurmak için Davud soyundan gönderilecek kurtarıcı şahsı ifade eden anlamını da sonradan kazanmıştır.⁶⁷

Çoğu pasajında Mesih'i Davut oğlu olarak adlandıran Babil Talmudu'na göre, Mesih ahir zamanda Tanrı tarafından gönderilecek, İsrail'in düşmanlarını yenecek, Yahudileri esaretten kurtaracak ve onları Eretz İsrail'e (İsrail toprağı) döndürecektir. Orada tapınağı üçüncü defa inşa

61 Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 145.

62 1. Kr., 19:16; Yşa. 61:1; 1. Ta. 16:22.

63 Lev. 4:3; 5, 16; 6:15, 8:30; Say. 25:25.

64 Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 68.

65 Bk. Saul için 1. Sam. 12:3-5; 24:6-11; 26:16; 2. Sam. 1:14; Davud için 2. Sam. 19:21-22; 23:1; Süleyman için 2. Ta. 6:42; genel olarak kral anlamında Mez. 2:2; 18:50; 20:6; 28:8; 1. Kr. 16:16.

66 Yşa. 11:12, 12:2; Hez. 36:24-28; Yoe. 3:17; Ova. 1:15-21; Hab. 3:18; Sef. 3:14-20; Zek. 14:1-21.

67 Baybal, *İbrahimi Dinlerde Mesih'in Dönüşü*, 27

edecek, tüm dünyaya egemen olacak, tüm insanlığı Tora ile yönetecek ve yeryüzünde Tanrı'nın krallığını kuracaktır. Davut oğlu Mesih, öğretmen, savaşçı, peygamber, baş kohen, barış adamı ve eskatolojik bir kral olarak betimlenmiştir.⁶⁸ O hikmetle ve adaletle hükmedecek, dünya güçlerini bozguna uğratacak ve halkını yabancı yönetimlerden kurtaracak ve İsrail halkının barış, mutluluk ve huzur içinde yaşayacağı evrensel bir krallık kuracaktır.⁶⁹

Hıristiyanlık'ta kurtarıcı Mesih inancının merkezinde ise Hz. İsa yer almaktadır. Hıristiyanlar, Mesih olarak İsa'nın yeniden döneceğine inanmaktadırlar.⁷⁰ Hıristiyan kutsal metni Yeni Ahit'te İsa, Davud'un soyundan gelen,⁷¹ kutsal ruhtan hamile kalmış bakire bir anneden doğan,⁷² Baba Tanrı'nın biricik ve sevgili oğludur.⁷³ İncillere göre İsa ölmemiş, Rabbin katına yükselmiş ve Onun sağ yanına oturmuştur.⁷⁴ İsa Mesih figürünü merkezine alan Hıristiyan teolojiye göre İsa Mesih, ikinci kez yeryüzünde görünecektir. Çarmıhta ölümü ve ardından dirilerek Tanrının katına çıkışından sonra onun ikinci kez yeryüzüne inişi beklenmektedir. Bu ikinci geliş, ilk gelişinde tamamlanmayan vaat olan Tanrı'nın krallığının kurulması içindir. Bu doğrultuda, Hıristiyan teolojisindeki kurtarıcı Mesihlik misyonunun daha çok İsa Mesih'in bu ikinci gelişini ile ilgili olduğu ifade edilmelidir.⁷⁵

İsa Mesih'in döneminde yani altın çağın yaşanacağı bin yıllık dönemde tam bir düzen, huzur ve mutluluk hâkim olacaktır. Bu dönemde bütün dünya ve tabiat oldukça verimli bir şekilde nimetlerini imanlılara sunacak, her şey yaratılış dönemindeki aslına dönecek, günahkarlığa bağlı lanetleme kaldırılacak, vahşi hayvanlar bile birlikte barış içinde yaşayacaklardır. Bu dönemde yeryüzünde tam bir adalet, doğruluk, mutluluk,

68 Neusner, "Sanhedrin 99 B/C", *The Babylonian Talmud*, 16/524; Neusner, "Berachot 34B", *The Babylonian Talmud*, 1/232.

69 Durmuş, *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi*, 110.

70 Hatib, *el-Mesih fi'l Kur'an*, 528 vd.

71 Mat. 1:1-18.

72 Mat. 1:18-28.

73 Mat. 3:17.

74 Mar. 16:19; Luk. 24:51; Elç. 1:2-3, 2:29-36.

75 Olgun, "Yahudi-Hristiyan Geleneğinde Nüzul-i İsa ve Mehdilik", 27.

barış ve bolluk hâkim olacaktır.⁷⁶

Mesih kelimesi, İslam kaynaklarında da geçmekte ve Hz. İsa için kullanılmaktadır. Mesih olarak Hz. İsa'dan Kur'an'da on bir kere bahsedilmiştir. Hz. İsa için bir lakap olduğu belirtilen Mesih kelimesi, Kur'an'da hem Mesih ibn Meryem⁷⁷, hem Mesih İsa İbn Meryem⁷⁸ hem de yalnız başına Mesih⁷⁹ şeklinde geçmektedir. Bu ayetlerde Mesih'in Allah'ın elçisi olduğu, Meryem'e ulaştırdığı kelime ve O'ndan bir ruh olduğu⁸⁰, dünyada ve ahirette itibarlı ve Allah'a yakın kılındığı⁸¹, Mesih ve annesinin diğer insanlar gibi yiyip içen birer insan oldukları⁸² anlatılmaktadır. Bu Kur'an ayetlerinin hiçbirinde Mesih ile ilgili ifadeler, Yahudi ve Hıristiyanlık'taki anlamda yani beklenen kurtarıcı anlamında kullanılmamaktadır.⁸³ Kur'an'da Mesih kelimesi, "mübarek" anlamına gelen bir unvan olup Allah'ın Hz. İsa'ya verdiği değeri göstermek için kullanılmıştır.⁸⁴ İslâm kaynaklarındaki rivayetlere göre Hz. İsa'ya bu ad çok seyahat ettiği, dokunmak suretiyle Allah'ın izniyle hastaları iyileştirdiği, annesinden yağla mesh edilmiş olarak doğduğu için verilmiştir.⁸⁵

5. İslam'da Beklenen Kurtarıcı: Mehdi

"Mehdi bendendir (benim soyumdan gelecektir). O, açık alınlı, ince (yumruca) burunludur. Zulüm ve haksızlık ile dolan yeryüzünü adalet ve eşitlik ile dolduracak, yedi sene hüküm sürecektir (iş başında kalacaktır)."⁸⁶

Mehdi, sözlükte Allah'ın rehberlik ettiği ve doğru yola ilettiği kimse⁸⁷ demektir. Arapça "*Hidayete erdirmek, yol göstermek, rehberlik etmek,*

76 Olgun, "Yahudi-Hristiyan Geleneğinde Nüzul-i İsa ve Mehdilik", 37-38.

77 el-Mâide 5/17, 72, 75; et-Tevbe 9/31.

78 Âl-i İmrân 3/45; en-Nisâ 4/157, 4/171.

79 en-Nisâ 4/172; el-Mâide 5/72.

80 en-Nisâ 4/172; el-Mâide 5/75.

81 Âl-i İmrân 3/45.

82 el-Mâide 5/75.

83 Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 135.

84 Baybal, *İbrahimi Dinlerde Mesih'in Dönüşü*, 97.

85 İsfehânî, *Müfredât*, 1000.

86 Ebû Dâvûd, "Kitabu'l-Mehdi", 1.

87 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/354.

*vesile olmak, doğru yolu bulmak, tarif etmek,*⁸⁸ anlamında “*hüdâ, hedy ve hidayet*” kökünden türetilen Mehdi kelimesi “*doğru yola iletilmiş, hidayete ulaştırılmış, kendisine rehberlik kişi*”⁸⁹ demektir. Allah tarafından yol gösterilen, hususi bir tarzda Allah’ın hidayetine mazhar olan kimse anlamını almıştır.⁹⁰ Bu kavram, İslam öncesi Araplar arasında da yaygın bir kullanıma sahip olup, bununla “*hayır ve iyiye götüren*” kişiler kastedilmiştir. İslam’la birlikte ise, “*imana götüren*” şeklinde yorumlanarak dini bir anlam kazanmıştır.⁹¹ Mehdi kelimesi sözlüklerdeki bu tür anlamlarda İslam tarihinin ilk dönemlerinde Hz. Muhammed (sav), ilk dört halife, Hz. Hüseyin ve bazı Emevî halifeleri, Abbâsî halifeleri ve sahâbîler için kullanılmıştır.⁹² Bu şahsiyetler için kullanılan mehdi tabiri, kıyamet alameti olarak kabul edilen ahir zamanda gelmesi beklenen eskatolojik anlamda bir kurtarıcıyı ifade etmekten ziyade hidayete eren anlamında bir şeref unvanı olarak onları onurlandırmak için kullanılmıştır. Bütün dünyaya hâkim olacak, adaleti sağlayıp zulmü ortadan kaldıracak eskatolojik bir kurtarıcı anlamını muhtemelen hicri ikinci asrın ortalarından itibaren özellikle hadis literatürünün oluşmasıyla birlikte kazanmıştır.⁹³ Kazandığı bu yeni anlamıyla terim olarak “*Âhir zamanda, Allah tarafından doğru yola hidayet edilmiş, gönderileceğine ve Müslüman bir dünya imparatorluğu kuracağına inanılan bir şahıs, bir hükümdar*” şeklinde ifade edilmiştir.⁹⁴ Başka bir deyişle İslam düşünce tarihi literatüründe mehdi, kıyametten önce zulüm ve adaletsizliğin yaygınlaştığı bir zamanda gelecek ve sıkıntı yaşayan, zulme uğramış mazlum insanları kurtaracak, yeryüzünü adaletle dolduracak, Allah’ın dinini egemen kılacak ve adaletle hükmedecek olan bir kişi olarak tanımlanabilir.⁹⁵

Kur’an-ı Kerim’de eskatolojik anlamda “ahir zamanda ortaya çıkıp sahil inancı ve adaleti yeryüzüne hâkim kılacak kurtarıcı” figürünü ifade eden “Mehdi” kavramı yer almamaktadır. Bununla birlikte aynı kökten

88 Mustafa vd. *el-Mu’cemû’l-vâsit*, 978.

89 Hasan, *el-Mehdiyyetü fi’l-İslâm*, 45-48.

90 MacDonald, “Mehdi”, 7/474.

91 Hakyemez, *İmamîyye Şiası ve Temel Kavramları*, 87.

92 MacDonald, “Mehdi”, 7/475.

93 Kutlu, “Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasi ve Dini Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri”, 297.

94 MacDonald, “Mehdi”, 7/474-475.

95 Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 418.

(h-d-y) türetilen, farklı anlamlar ihtiva eden bazı kavramlar geçmektedir. Daha çok rehberlik manasındaki hidayet, genellikle Allah'a Kur'an'a ve peygambere nispet edilen bir misyon olarak tanımlanır.⁹⁶ Ancak gerek Sünnî gerekse Şiî hadis kaynaklarında Mehdi kavramı açıkça ifade edilmekte ve bu figüre oldukça geniş bir şekilde rastlanılmaktadır.⁹⁷

Ayrıca İslam tarihinde Arap coğrafyasında ahir zamanda beklenen kurtarıcı anlamında sadece Mehdi kelimesi kullanılmadığını belirtmek gerekir. Arap kabilelerinin farklı siyasi, kavmî ve kabilevî faktörlerin etkisiyle "Bir adam", "Halife", "Süfyânî", "Kahtânî", "Kelbî", "Temîmî", "Hâşimî"⁹⁸ gibi kurtarıcı için kullanılan bazı isimler altında kendi mehdilerini ürettikleri ve buna uygun rivayetler uydurdukları görülmektedir. Ancak Müslüman geleneğinde "ahir zaman kurtarıcısı denildiğinde" akla ilk gelen, etrafında gerek geçmişte gerek günümüzde yoğun tartışmalar yaşanan ve dini literatürde daha geniş malumata yer verilen figürün "Mehdi" olduğu hatırdadır tutulmalıdır.

6. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Kurtarıcı motifleri, dinlerin yapılarına göre değişik şekillere sokularak dinlerin kendilerine özgü farklı isim ve şekillerde tasvir edilmiş, onlara çeşitli anlam ve misyonlar yüklenmiştir. Bu bazen toplumu yöneten bir kral veya hükümdarın, bazen bir peygamber veya din kurucusu ya da mitolojik anlatılarda beşer üstü vasıflar yüklenen bazı destansı kahramanların bozulan düzeni yeniden kurmak, adaleti sağlamak, dini yenilemek ve insanları doğru yola iletmek için geleceğinin beklenmesi şeklinde gelişmiştir.

Kurtarıcıyı ifade eden kavramları izahtan anlaşıldığı üzere; Hinduizm'de kurtarıcı Kalki, günahı yok eden ve kötülüğe son veren, dünyanın

96 Öztürk, "Kur'an Açısından Nüzul-i İsa ve Mehdi/Mesih Meselesi Nedir Ne Değildir?" 47.

97 Bu noktada mehdilikle ilgili olarak, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (öl. 211/826-27) *el-Musannef*inde 11, İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Musannef*inde 16, Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned*'inde 12 rivayet geçmektedir. Yine "Kütüb-i Sitte" olarak bilinen hadis külliyatından İbn Mâce'nin (öl. 273/886) *es-Sünen* kitabında 7, Ebû Dâvûd'un (öl. 275/888) kitabında 13, Tirmizî'nin (öl. 279/892), *es-Sünen*'inde 3 hadis rivayeti yer almaktadır. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 141-173.

98 Bu isimler hakkında detaylar için bk. Durmuş, *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi*, 23-36.

kirlerini, günahlarını temizleyecek; Budizm’de Maitreya, dost, sıcakkanlı, samimiyet; Zerdüştlük’te Saoşyant ise fayda veren kimse anlamlarına gelmektedir. Yine Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta kurtarıcı için kullanılan Mesih, yağlanmış, kutsanmış kişileri ifade etmekte; İslam’da Mehdi kavramı ise hidayet olunmuş, iyiye ve doğruya götüren kişiler anlamında kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sözlük anlamları itibariyle hepsinde müspet bir anlama işaret edildiği görülmektedir. Başka bir ifade ile kurtarıcının taşıdığı ismin sözlük anlamı, kendisinden beklenen bir misyona yakın olduğu ile alakalı gözükmemektedir. Buna dayanarak bu kavramların istilâhî anlamlarında öne çıkan iyilik, adalet ve doğruluğu tesis etme; kötülük, haksızlık ve zulmü ortadan kaldırma yönüne uygun bir kök anlam taşıdıkları ifade edilmelidir.

Bu dinlerde kurtarıcı kavramlarının anlamlarında insanı merkeze alan bir anlatım göze çarpmaktadır. Kalki, insanları kötülük, pislik ve günahlardan temizleyen; Maitreya, insana dost, sıcakkanlı, hayırsever olan; Saoşyant insana fayda veren, yarar sağlayan; Mesih yağlanmış, kutsanmış insan; Mehdi de kendisine doğru yol gösterilen insan anlamlarında kullanılması dikkate alındığında bu kavramlar arasında insan odaklı bir anlam ilişkisi kurulabilir. Aslında kavramların sözlük anlamlarındaki insana yönelik çağrışımlar, kurtarıcıların insanı önemseyen, insana dokunan ve kendilerine inanıp bel bağlayan herkese kurtuluş sağlamaya hazır figürler oldukları sonucunu çıkarmayı mümkün kılmaktadır.

Kurtarıcı genellikle Tanrı ile irtibatlandırılarak, Tanrı’nın ona üstün güçler atfettiği veya Tanrı tarafından gönderilecek karakter olarak değerlendirilmektedir. Eski dinsel gelenek ve mitolojilerde bazı kral, peygamber ve mitolojik kahramanların çoğunlukla yaşamları sırasında bir biçimde tanrısallıkla ilişkilendirilmiş oldukları görülmektedir. Hinduizm’de Kalki, Tanrı Vişnu’nun müstakbel avatarası olarak nitelendirilmekte; aynı şekilde Budizm’de Maitreya Buda’nın geleceği olarak ineneğine inanılmaktadır. Bu anlamda Vişnu’nun avataraları ile Budizm’in Bodhisattva anlayışında kurtarıcıların normal insanlardan farklı bir seviyede, daha üstün olduğu ve Tanrı ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Ayrıca avatar ve Bodhisattvaların tek bir tecellide dışa vurulmadığı, sayısız Bodhisattva bulunması ve Vişnu’nun çok çeşitli avatarası olması bakımından da benzerlik söz konusudur. Bunlar aynı zamanda insanlık için bir ideali temsil etmekte ve

insanoğlunu aydınlanmış ve tanrılaşmış bir şekilde göstermektedirler.⁹⁹ Ayrıca Hinduizm’de kurtarıcı Kalki, mahiyet bakımından bir Tanrı olarak kabul edilir. O, Tanrı’nın bir Brahman ailesindeki inkarnasyonudur. Hıristiyanlıkta da Mesih İsa normal bir insan olarak telakki edilmez. O, insan şekline girmiş ilahi bir ruh olarak tavsif edilmekte, Tanrı’nın oğlu sıfatı ile adeta Tanrı ile özdeş sayılmakta, Tanrı kabul edilmektedir. Zerdüştlük’te Saoşyant da ilahi vasıflara sahip olmakla birlikte bir beşer olarak tasavvur edilir. O Tanrı Ahura Mazda’nın ilk yaratıklarındandır ve ölümsüz kutsallardandır. Ancak Yahudilikte Mesih ile İslam’da Mehdi, beşerî bir varlık niteliği, insanî bir tabiat taşımakla birlikte Tanrı’nın özel lütfuna sahip olması ve Tanrı’nın vekili gibi görülmesi açısından Tanrı ile ilişkilendirilebilir. Mesih Tanrı tarafından dini bir görev için seçilerek atanmış ve kutsanmış; Mehdi de Allah tarafından kendisine doğru yol gösterilmiş, hidayete ulaştırılmış kişi anlamında kullanılmıştır.

Dikkat çekilmesi gereken başka bir nokta kutsal metinlerde genellikle bu asıl kurtarıcıların dışında onların gelişini hazırlayıcı olarak farklı figürlerin geleceği beklentisi söz konusudur. Kalki’nin son avatara olduğu düşünürse kendisinden önceki avataraların her ne kadar kurtarıcı olduklarına dair kayda değer bir veri olmasa da Kalki’nin öncüsü olarak nitelendirilebilecek karakterler olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür. Zerdüştlük’te de asıl ve en büyük kurtarıcı Saoşyant dışında öncesinde geleceği belirtilen Hûşîder (Uşîdarmâh/Ushedar) ve Hûşîdermâh (Uşîdarbâmî/Ushedermah) denilen iki farklı şahsiyetten söz edilmektedir. Yahudilikte Mesih’ten önce onun yolunu hazırlayacak ve geleceğini müjdeleyecek bir nevi Mesih’in öncüsü diyebileceğimiz İlyas (Eliyyahu/Elijah) peygamberin geleceği beklenmektedir.¹⁰⁰ Hıristiyanlıkta ise insanları kendisinden sonra gelecek İsa Mesih’in çağrısına hazırlayacak Mesih’in öncüsü olarak Vaftizci Yahya isminin ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁰¹ Müslüman geleneğinde de genellikle kaynaklarda İsa Mesih’in mehdiden önce geleceği beklentisi kaydedilmektedir. Ayrıca kurtarıcı anlamında Yahudilerin bekledikleri Mesih ile Müslüman geleneğindeki Mehdi, tarihte yaşamış belirli bir şahsiyet değildir. Ancak Hıristiyanlıkta kullanılan Mesih, dünyada yaşamış, göğe yükselmiş ve insanlığı kurtarmak için tekrar

99 Armstrong, *Tanrı’nın Tarihi*, 123.

100 Mal. 3:1; 4:5-6;

101 Yu. 1:15; 1:26-27.

döneceği iddia edilen tarihi bir kişiliğe sahiptir.

Yine İslam dışındaki dinlerde kurtarıcı inancını ifade eden kavramların kutsal metinlerde geçmesine rağmen, İslam'ın kutsal metni Kur'an-ı Kerim'de "Mehdi"ye hiç temas edilmemesi altı çizilmesi gereken başka bir husustur. Başka bir ifade ile diğer dinlerde kurtarıcının meşruiyet kaynağını dini metinler oluştururken; İslam'da bu inanişaya mesnet teşkil edecek bir ifade Kur'an'da bulunmamaktadır. Daha çok hadis kaynaklarında geçen mehdilik ile ilgili rivayetlerin sıhhat derecesi de günümüze kadar tartışılmalıdır. Buna dayanarak İslam'da kurtarıcı mehdi düşüncesinin dinin esaslarından sayılmayacağını daha açık bir ifade ile temel bir inanç ögesi olmadığını belirtmek mümkündür. Oysa diğer dini geleneklerde kurtarıcıya inanmak yoğun bir şekilde yaşatılmakta ve dinin temel bir prensibi kabul edilmektedir. Bu nokta da temel bir farklılık olarak vurgulanmalıdır.

Kurtarıcı anlamında Mesih kavramı, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da ortak bir fenomen olarak geçmektedir. Terim olarak kıyametten önce, bozulan düzeni ıslah ederek hak ve adaleti yeniden sağlamak üzere bir kimsenin gelmesi şeklinde anlaşılmaktadır. Yahudilikte kurtarıcı Mesih, Hz. Davud'un soyundandır. Hıristiyanlara göre Hz. İsa, Mesih olarak ikinci defa gelecek ve Tanrı'nın Krallığını yeniden kuracaktır. İslam kültüründe ise Mesih kabul edilen Hz. İsa, kıyametten önce inerek yeryüzünde İslam'ı hâkim kılacaktır.¹⁰² İslam anlayışında Mesih unvanı verilen ve tartışmalı olsa da kıyametten önce yeryüzüne ineceği¹⁰³ beklenen Hz. İsa'ya yüklenen yargı gücünü eline bulundurma, insanları bağışlama, Tanrı'nın Krallığını kurma gibi misyonlar ile Tanrı'nın oğlu, ilahi ruh olduğu şeklinde nitelendirmeler kabul edilmez. Yine Yahudilikte Hz. İsa, peygamber ve Mesih olarak kabul edilmezken¹⁰⁴; Hıristiyanlar Hz. İsa'nın Yahudilerin beledikleri ve kutsal metinlerinde kral Davud soyuna atfettikleri Mesih olduğunu, fakat Yahudilerin bunun farkında olmadığını düşünmektedirler. Yani, iki dinde Mesih kelimesi, farklı kurtarıcı karakterlerini ifade etmekte; kurtarıcı olarak aynı kelimeyi kullanmaları dışında ortak bir nokta

102 Baybal, *İbrahimi Dinlerde Mesih'in Dönüşü*, 29.

103 İslam Düşünce Tarihinde Hz. İsa'nın kıyametin kopmasından önce dünyaya gelişi inancının, bir diğer ifade ile "Nüzul-i İsa" meselesinin çok tartışmalı bir konu olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu hususta burada ayrıntılara yer vermek çalışmanın kapsamı dışındadır.

104 Durmuş, *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi*, 115.

bulunmamaktadır.¹⁰⁵

İslam literatüründe kurtarıcı anlamında Mesih ve Mehdi şeklinde iki farklı figürden söz edilmektedir. İslam'da Mesih kelimesi Hz. İsa için kullanılan bir unvan olarak kabul görmektedir.¹⁰⁶ Bu tavsif ile Hz. İsa'dan Kur'an'da bahsedilen ayetlerde Mesih'in, Allah'ın oğlu değil kulu ve elçisi, dünyada ve ahirette itibarlı bir karakter ve beşer olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yani Kur'an'da Hz. İsa için kullanılan Mesih kelimesinin, Hıristiyanlıkta sahip olduğu beklenen kurtarıcı anlamını ifade etmediği, sadece değerini gösteren "mübarek" anlamında bir unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Bununla birlikte hadisler ve sonraki dönemlerde yazılmış İslam kaynaklarında Mesih kelimesine beklenen kurtarıcı anlamı yüklenmiş ve Mesih'in (Hz. İsa), ahir zamanda tekrar geleceğine inanılmıştır.¹⁰⁸ Ancak İslam'da kurtarıcı olarak beklenen asıl figürün Mehdi olduğu hatırlatılmalıdır. Bu anlamıyla hadis kaynaklarında geçen Mehdi, kıyamete yakın bir zamanda geleceği beklenen, yeryüzünden zulmü, haksızlığı ortadan kaldırmak, hak ve adaleti tesis etmek, toplumun refahını sağlayacak bir şahıs olarak tasvir edilmektedir.

Masih ve Mehdi kavramları eskatolojik bir anlam içermeden önce taşıdıkları kelime anlamına uygun bir unvan olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Yahudilikte Mesih kavramı seçilmiş, seçkin, yağlanmış, kutsanmış anlamında bazı kral, hükümdar, kâhin ve peygamberler için bir unvan olarak kullanılmıştır. Bu kullanımlar ile İslam'ın ilk dönemlerinde Mehdi kavramının çok saygın, önder, şerefli, seçkin, doğru ve dürüst bir kişi anlamında bazı halifeleri, dini ve siyasi liderleri, önderleri ifade etmek için kullanımı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Bu kullanımlar eskatolojik bir kurtarıcı anlamını içermez. İlk kullanımları birbirine çok yakın olan bu kelimeler, daha sonra geçirdikleri değişiklik sonucunda dünyaya hâkim olacak, adaleti sağlayacak, zulmü ortadan kaldıracak eskatolojik kurtarıcıyı ifade etme noktasında birleşmişlerdir.

105 Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 23.

106 Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa için Mesih ifadesinin kullanılması, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde bu tabirin Hristiyanlar arasında bilinmesi ve kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Allah, mesajının daha iyi anlaşılması için halk arasında bilinen ifadelere Kur'an'da sıkça yer vermektedir. Bk. Sofuoğlu, *Kur'an-ı Kerim'e ve Hadislere Göre Hz. İsa ve Hristiyanlık*, 45.

107 Baybal, *İbrahimi Dinlerde Mesih'in Dönüşü*, 97.

108 Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 24.

Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da kurtarıcı olgusunu karşılayan Maitreya (Mi-lofo, Miruk, Miroku, Metteya, Maidarı), Mesih ve Mehdi sözcüklerinin baş harflerindeki benzerliği bir tesadüf şeklinde görmek isabetli olacaktır.¹⁰⁹ Nitekim kelimelerin terim olarak ahir zamanda beklenen kurtarıcıyı ifade dışında kök anlam itibarıyla birbirleriyle etimolojik bir ilişkinin olmadığı kanaatini paylaşmak gerekir.

Kurtarıcı düşüncesi farklı dinlerde ve dillerde çeşitli kavramlarla ifade edilse de muhteva ve işlevsellik açısından terim anlamlarında bulunan müşterek bazı hususlar dikkat çekmektedir. Dünyanın sonuna doğru gelmesi beklenen kurtarıcı tasavvurunda zamansal açıdan kurtarıcı öncesi devir, kurtarıcının gelişine işaret eden bazı olaylar ve devrinde gerçekleşmesi beklenen durumlar dikkat çekici benzerlikler göstermektedir. Ana hatları ile ifade edilecek olursa, hemen hemen hepsinde kurtarıcı öncesi dönem, yeryüzünün doğal dengesinin alt üst olduğu, iç karışıklık ve sosyal bozuklukların yaşandığı, felaket, musibet ve ahlaksızlıkların çoğaldığı son derece kaotik bir süreç olarak tasvir edilmektedir. Kurtarıcı karakterinin gelişi ile altın çağ olarak nitelendirilen tüm kötülüklerin son bulacağı, zulüm ve sıkıntıların ortadan kaldırılarak adalet ve barışın tesis edileceği, mutluluk, huzur ve refahın yaşanacağı bir tasavvur söz konusudur. Bu açıdan kurtarıcı figürlerinde adalet, bolluk, evrensel barış ve toplumsal refahı tesis etme, zulmü ortadan kaldırma, dini tamamlama, tüm insanları kurtarma kurtarıcı literatüründe öne çıkan ortak temalar olarak gösterilebilir. Hepsinde kurtarıcının, dünyanın sonuna doğru geleceği, haksızlık ve zulmü kaldırarak adaleti tesis edeceği, geleneksel dini ıslah edip, asıl dini ortaya çıkaracağı, hakimiyeti eline alarak din düşmanlarını yok edeceği şeklinde ifadeler yer almaktadır. Yine kurtarıcı düşüncesi, genellikle liderlik, hükümdarlık, kurtarıcılık gibi ortak vasıflar taşıyan, genellikle Tanrı ile ilişkilendirilen bir kral, dini bir önder, bir kahraman ya da bir peygamber veya bunların soyundan bir şahsı kurtarıcı olarak bekleme şeklinde gelişmiştir. Ayrıca bu kurtarıcı karakterlere çeşitli mitolojik unsurlar ile zenginleştirilmiş nitelikler yüklenerek onların olağanüstü güçlerle donatılmış beşer üstü şahsiyetler olarak tasvir edilmeleri de ortak kabuller olarak belirtilebilir. Tüm bu hususlar kurtarıcı olarak kabul edilen profillerin karizmatik bir kişilik ve kutsal bir otoriteye sahip olduklarına işaret etmektedir.

109 Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi ve Mesih Tasavvuru*, 112.

Sonuç

Bu çalışmada, dinlerde yer alan kurtarıcı fikrini karşılayan kavramların anlam ve işlevine dikkat çekilmiştir. Kavramların kullanımlarının anlamsal karşılıkları tahlil edilerek bu noktada bu kavramların kesiştikleri ortak bir anlam alanının olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. Dinlerde ortak bir fenomen olarak yer alan kurtarıcı düşüncesi, her bir dinsel gelenekte aralarında etimolojik bir birlik olmayan farklı kavram ve kelimeler ile ifade edilmektedir. Farklı kelimelerle ifade edilmiş olsalar da bu kavramlar arasında anlamsal bir ilişki bulunmakta, hepsinde terim olarak benzer anlam kastedilmektedir.

Kurtarıcı beklentisinin neredeyse bütün dini gelenek veya toplumlarda görülmesi, bu tasavvurun din ve kültürlerin müşterek bir fenomeni olduğunu göstermektedir. Ancak bu fenomen ana hatları ile aynı amaca yönelik olarak birbirine benzemekle birlikte her dinin kendi özelliklerine göre teferruat ve bazı ölçülerde farklılıklar arz etmektedir. İçinde bulunduğu dinin dil ve yapısına göre farklılaşan kurtarıcı fikrini karşılayan kavramların; terim olarak dünyanın sonuna doğru gelme, liderlik etme, dini yenileme, adaleti sağlama, barış ve huzuru getirme, insanları kurtarma gibi özellikler açısından ortak bir anlam alanına sahip olduğu görülmektedir.

Kurtarıcıyı ifade eden bu kavramların içeriğinde, insanla ilgili öne çıkan bazı unsurlar ve Tanrı'yla ilişkili anlatımlar bakımından bir anlam benzerliği kurulabilir. Neticede bu kavramların birbirinden bağımsız seçilmiş kelimeler olmakla birlikte aralarında bir anlam ilişkisinin olduğu, kavramların sözlük anlamları arasında doğrudan olmasa da yakın ilişki ve benzerlik söz konusu olduğu kanaatine varılmıştır. Ancak, her ne kadar bir anlam ilişkisi kurulsun ve çoğunlukla terim anlamı aynı muhtevayı ifade için kullanılmış olsalar da kavramların etimolojik köken birliği veya ilişkisi görülmediği için, her birinin kullanıldıkları bağlamlar dikkate alındığında kendine özgü bir anlam içeriğine sahip olduğunu da vurgulamak gerekir.

Kaynakça

Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel vd. Ankara: Ayraç Yayınları, 1998.

Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

Baybal, Sami. *İbrahimi Dinlerde Mesih'in Dönüşü*. Konya: Yediveren Yayınları, 2002.

Boyce, Mary. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London; New York: Routledge Press, 2001.

Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism: The Early Period* Leiden: E.J. Brill, 1996.

Buswell Robert E.-Donald S. Lopez, *The Princeton Dictionary of Buddhism*. New Jersey: Princeton University Press, 2014.

Buttenwieser, Moses. "Messiah" *Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer. New York; London: Funk-Wagnalls Company, 1904, 8/505-512.

Campbell, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, çev. Sabri Gürses, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2010.

Canatan, Kadir. "Dinlerin Gelecek Tasarımı-Kaybedilen Cennetten Kazanılan Cennete", *Bilgi ve Hikmet Dergisi* (Bahar 1994), 6/33-44.

Cevheri, İsmail b. Hammad. *es-Sıhah: Tacü'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar. Mısır, 1956.

Collcutt, Martin. "Mt. Fuji as the Realm of Miroku: The Transformation of Maitreya in the Cult of Mt. Fuji in Early Modern Japan" *Maitreya, the Future Buddha*, ed. Alan Sponberg - Helen Hardacre. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 248-269.

Dayal, H. "Bodhisattva", *The Oxford Dictionary of World Religions*, ed. John Bowker. Oxford: Oxford University Press, 1997, 155-156.

Dialogues of the Buddha: Translated from the Pali of the Digha Nikaya, trans. T.W. Rhys David London: Oxford University Press, 1921.

Dowson, John. *A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion -Geography, History and Literature-*. New Delhi: D.K. Printworld, 2000.

Durmuş, Mehmet Ali. *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.

Earhart, H. Byron. *Mount Fuji: Icon of Japan*. Columbia: University of South Carolina Press, 2015.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, ts.

Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat. İstanbul: Om Yayınevi, 2001.

Emmet, C. W. "Messiah", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, New York: Charles Scribner's Sons, 1951, 8/570-581.

eş-Şehristani, Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Muharrem Tan. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2014.

Ginsberg, Harold Louis. "Messiah", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, 2nd ed. New York: Thomson Gale, 2007, 14/110-111.

Goldziher, Ignaz. *el-Akidetu ve's-Şeria fi'l-İslam*. çev. Muhammed Yusuf Musa vd., Kahire: Daru'l Kütübi'i-Mısır, 1366/1946.

Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2007.

Hacaloğlu, Haluk. *Zerdüşt 'Ahura Mazda'*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1995.

Hakyemez, Cemil. *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hammerton J.A. - Mee Arthur, *Dünya Dinleri Sözlüğü*, çev. Arıcan Uysal-Anaca Uysal. İstanbul: Nokta Kitap, 2008.

Hatîb, Abdülkerîm. *el-Mesih Fi'l Kur'an ve't-Tevrat ve'l-İncil*, Kahire: Daru'l Kütübi'l Hadise, 1965.

Horner, Isaline Blew. *The Minor anthologies of the Pali Canon*. London: Pali Text Society, 1975.

Hsiao, Bea Hui. *Two Images of Maitreya: Fu Hsi and Pu-tai Ho-shang*. University of London: School of Oriental and African Studies, 1995.

Humbach Helmut – Pallan R. Ichaporia, *Zamyad Yasht: Yasht 19 of the Younger Avesta Text, Translation, Commentary* Wiesbaden: Harrassowitz, 1998.

İbn Manzur el-Ensari, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaleddin. *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Dar-u Sadır, 1955.

Karaman, Fikret vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Kaya, Korhan. *Hint Mitolojisi Sözlüğü*. Ankara: İmge Yayınları, 1997.

Keown, Damien. *A Dictionary of Buddhism*. New York: Oxford University Press, 2003.

Kitagawa, Joseph M. *On Understanding Japanese Religion*. Princeton: Princeton University Press, 1987.

Klostermaier, Klaus K. *A Concise Encyclopedia Of Hinduism*. Oxford: Oneworld Publications, 2003.

Kutlu, Sönmez. "Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasi ve Dini Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri", *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017, 291-352.

Kutlutürk, Cemil. *Hinduizm'de Avatar İnanıcı* Ankara: Otto Yayınları, 2017.

Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2013.

Leeming, David Adams. *A Dictionary of Asian Mythology*. New York: Oxford University Press, 2001.

Lochtefeld, James G. *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*. New York: The Rosen Publishing, 2002.

Macdonald, Duncan Black. "Mehdi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, 7/474-479.

Mackenzie, Donald A. *Indian Myth and Legend*. London: The Gresham Publishing, 1877.

Maimonides/Mishney Torah: Sefer Shoftim: A New Translation with Commentaries, Notes, Tables, Charts and Index. trans. Rabbi Eliyahu Touger. New York; Jerusalem, Moznaim Publishing Corp. 1987.

Masatoğlu, Mehmet. "Dharma Kavramı ve Purusharthalar", *Dini Araştırmalar*, 23/57 (2020), 195-208.

Matchett, Freda. *Krsna: Lord or Avatara?: The Relationship Between Krsna and Visnu*. Taylor - Francis Group, 2000.

Mehran, Muhammed Beyyumî. *el-İmâmetu ve Ehlu'l-Beyt I*, Beyrut: Merkezi'l Ğadir lid-Dirasati'l-İslamiyye, 1995.

Meral, Yasin. *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Meral, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih-* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Moazami, Mahnaz. Millennialism, Eschatology, and Messianic figures in Iranian Tradition. *Journal of Millennial Studies* (2000), 1-10.

Muller, F. Max. *The Sacred Books of The East*, Oxford: The Clarendon Press, 1885.

Nadeau, Randall L. *Asian Religions, A Cultural Perspective*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing, 2014.

Naguin, Susan. *Millenarian Rebellion in China: The Eight Trigrams Uprising of 1813*. New Haven: Yale University Press, 1976.

Nattier, Jan. "Buddha (s)", *Encyclopedia of Buddhism*, ed. Robert E. Buswell. New York: Thomson Gale, 2004, 1/71-74.

Oldenberg, Hermann. *Buddha: His Life, His Doctrine, His Order*, çev. William Hoey. London: Williams - Norgate Publisher, 1882.

Olgun, Hakan "Yahudi-Hıristiyan Geleneğinde Nüzul-i İsa ve Mehdilik Nedir Ne Değildir?", *Nüzul-i İsa ve Mehdilik Nedir Ne Değildir?*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019, 13-43.

Overmyer, Daniel L. *Folk Buddhist Religion: Dissenting Sects in Late Traditional China*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.

Öztürk, Mustafa. "Kur'an Açısından Nüzul-i İsa ve Mehdi/Mesih Me-selesi Nedir Ne Değildir?" *Nüzul-i İsa ve Mehdilik Nedir Ne Değildir?*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.

Parrinder, Edward Geoffery. *World Religions: From Ancient History to the Present*. New York: Facts On File Publications, 1983.

Philip, Neil. *Myths and Legends Explained*. New York: DK Publishing, 2007.

Ragıb el-İsfehani, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*. çev. Abdalbaki Güneş vd., İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

Renou, Louis. *Religions of Ancient India*. London; New York: Bloomsbury Publishing, 2016.

Rose, Jenny. *Zoroastrianism: An Introduction*. London; New York: I.B. Tauris, 2011.

Ruben, Walter. *Buddhizm Tarihi*, çev. Abidin İtil. Ankara: Sakarya Basımevi, 1947.

Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetü f'l-İslâm münzü Akdemü'l-U-sûr hatta'l-Yevm*. Mısır: Daru'l Kitabi'l-Arabi, 1953.

Sarbatoare, Octavian. *Messianic Ideas: Historical Sources and some Contemporary Expectations of Fulfilment*. Sydney: The University of Sydney, 2004.

Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Dinlerde Mehdi ve Mesih Tasavvuru*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017.

Sarıtoprak, Zeki. *İslam İnançları Açısından Nüzul-i İsa Meselesi*. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.

Schimmel, Annemarie. *Dinler Tarihine Giriş*. der. Recep Kibar, İstanbul, Külliyyat Yayınları, 2016.

Sofuoğlu, Cemal. *Kur'ân-ı Kerim'e ve Hadislere Göre Hz. İsa ve Hıristiyanlık*. Ankara: DİB Yayınları, 2005.

Soothill, W. Edward - Lewis Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London; New York: Routledge, 2014.

Sular, Mehmet Emin. *Modern İran'da Zerdüştiler – Tarih, Kültür, İnanç ve Ritüel*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2019.

Suzuki, Daisetz Teitaro. *Outlines of Mahayana Buddhism*. New York: Schocken Books, 1963.

Tekin, Şinasi. *Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.

The Complete Bible: An American Translation. trans. J.M. Powis Smith, Edgar J. Goodspeed. Chicago: The University of Chicago Press, 1948.

The Vishnu Purana: A System of Hindu Mythology and Tradition, trans. Horace Hayman Wilson, London: Trübner, 1866.

The Zend Avesta: Part II The Sirozahs, Yasts and Nyayis trans. James Darmesteter. Oxford: At The Clarendon Press, 1883.

Topaloğlu, Fatih. "Şia'da Mehdi İnancının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 5/2 (Güz 2012), 109-148.

Waardenburg, Jacques. "Mesih", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004, 29/306-309.

Waddell, L. Austine. *The Buddhism of Tibet or Lamaism*. London: W.H. Allen - Co., 1895.

Wensinck, Arent Jan. "Mesih", *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1979, 8/124.

Williams, M. Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1960.

Yücel, Ahmet. "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017, 141-173.